

A desztalinizáció első hulláma Magyarországon

Nagy Imre kontra Rákosi Máttyás, 1953–1956

A proletárdiktatúra *modernizációs funkcióját* a kelet-közép-európai térségben történetírásunk nem vizsgálta. Magyarázható: legalább két generáció – a mai mértékadó értelmiségiek – nőttek fel a diktatúra felszámolásának tervezésében és végrehajtásában. Természetes, hogy a diktatúrák nyilvánvaló deficitjeinek feltárására fordítják (fordítjuk) a figyelme(n)ket. Mint ahogy a piactgazdaság megteremtésének mámorában – hogy ugyanis valami igen nagyot alkotunk – megfélekedzünk a piactgazdaság uralkodóvá válásának 150 éves történelmében feltárni azokat a krónikus betegségstüneteket, amelyek meglelte különböző kapitalizmuskritikákat életre hívott. Ezek között a kommunizmust, amelyik egy osztályalapon szervezett diktatúra révén kívánta felváltani a piaci viszonyokat az állami tulajdonnal és állami utasításos gazdálkodással. Történetírásunk (történetírásaink) azt is figyelmen kívül hagyja(k): nemzedékek nőttek fel a századelőn, akik e kapitalizmuskritikában, így a kommunista megoldásban *őszintén hittek*. Most jobbára csak cinikus hatalomtechnikaként jelennek meg előttünk. Az első világháború után a kommunistává lett csoportok a világ különböző részén az alapelveket nem vitatták. Viták (igaz, azok „véresek”) voltak: milyen úton és milyen ütemben lehet az egyenlőséget megteremtő társadalomhoz eljutni, és milyen eszközökkel szabad (kell) azokkal bánni, akik nem hisznek a kommunizmusban. Vagy akiknek eltérő a véleménye a kommunistákon belül.

A magyarországi 1956. évi felkelés, majd szabadságharc a kommunista világrendszeren belül a legradikálisabb ellenzéki mozgalom és a legeredményesebb felkelés volt. Ezért szükséges, hogy tisztázzuk: a felkelés egy *kiigazítási kísérlet* volt, amelyik részben hitt abban, hogy a törvénytelenégektől és embertelenségektől megtisztított kommunizmus életképes, részben teremteni akart egy olyan államrendszert, amelyben az emberi jogok, a szabadság, a politikai pluralizmus és a nemzeti önállóság a nemzetközi kommunista (értsd: szovjet) érdekekkel összeegyeztethető. (Ezt képviselte Nagy Imre, a pártellenzék és az értelmiség nagy része.)

A kommunisták közötti harc

A magyar '56 politikusi alapvetően két táborra oszlottak már 1953, de még inkább 1955 után.

Az egyik csoport a kapitalizmussal való elkerülhetetlen összeütközés elvéből kiindulva a kommunizmus sztálini politikai intézményrendszerét tartotta hatékonynak, a proletárdiktatúrára való közvetlen áttérést. Készenlét a háborúra

az önellátó, a világpiactól hosszú távon elzárkózó gazdasági rendszer kiépítésével (amelynek alapja a nehézzipar), s minden egyéni vagy csoportérdeket alárendelni e távlati célnak. (E csoport első számú és nagy formátumú alakja Rákosi Máttyás.) A másik csoport az összeütközést elkerülhetőnek tartotta, ezért fölöslegesnek ítélte az állandó háborús készenlét politikájának fenntartását. Távlati célul ez is az osztályellentétektől mentes társadalom megteremtését tűzte ki ugyan, amelynek létrehozásához azonban csak olyan eszközöket szabad igénybe venni, amely nem akadályozza az emberek életszínvonalának folyamatos emelkedését. És a proletárdiktatúrát távolabbi célként jelölte meg. (Ennek következetes képviselője Nagy Imre.)

Mind az egyik, mind a másik államközpontú kommunisztikus felfogás eredete a Szovjetunió, illetve a nemzetközi kommunista politika intézményes kiépüléséhez vezet vissza (1924). Ellentétük alapján Sztálin és Buharin (és a volt lenini gárda: Rikov, Tomszkij) vitáiban fogalmazódik meg. Az ellentét rövid időre alárendelődött az antifasiszta céloknak (1935–47). (Időközben Sztálin minden ellenfelét, köztük Buharint és társait is kivégeztette.) A hidegháború korában (1947–57) ismét napirendre került a kommunista perspektíva. Ekkor – már ellenfél nélkül – ismét Sztálin álláspontja győzedelmeskedik. (A mozgalom perifériáján élő és 1953-ig csak ott tevékenykedő magyar Nagy Imre következetesen a második álláspontot képviselte, megismétlődő önkritikák között mindegyre vereséget szenvedve a helyi sztálinisták gyűrűjében.) 1953-ban, a Sztálin halála utáni helyzetben egy rövid időre úgy látszott, hogy győz a buharinista álláspont, amelynek képviselője Malenkov, illetve – paradox módon a törvénytelenések vezéréből reformernek előlépő – Berija. Ennek köszönhetően kerül itthon a kormány élére Nagy Imre. (Magyarországi tevékenysége egyedülálló kísérlet a Szovjetunió csatlós országai között.) Ahogy azonban vereséget szenved Moszkvában Malenkov politikája, úgy Nagy Imre magyarországi kísérlete is megbukik. Megkezdődik a volt buharinisták álláspontjának megőrzése a Szovjetunióban, üldözése Magyarországon. (Rákosi mint a nemzetközi sztálinizmus egyik legkövetkezetesebb képviselője és hívei úgy gondolták, hogy Nagy Imre „jobboldali elhajló”, aki gyengíti a társadalmi egységet, a hatékonyságot, és ezzel az ellenség hasznára van.)

Természetes, hogy a proletárdiktatúra leépítése körüli harcokban egy ugyanazon állásfoglalásban együtt jelentkezik őszinte *elvi hitvallás, személyi érdek, emberi hatalomvágy, érzelem, büszkeség* vagy *megbántottság*. Ahogy minden politikai mozgalom történelmében. A kérdés csak az: beszél-e ezekről a tényezőkről a történész, vagy sem...

Moszkva elvárásai

Sztálin halála után a csatlós államok politikai vezető rétege (későbbi szóhasználatnál a nómenklatúra) nemcsak a szovjet rendszer fenntartásában érdekelt, hanem abban is: ne essék szó a *sztálini időszak törvénytelenégeiről* és a diktatúra keltette gazdasági-társadalmi konfliktusokról. Moszkvában viszont – meglepetésükre – gyorsan elkezdődik a politikai-gazdasági korrekció. Sőt, Moszkvának kell figyelmeztetni az egyes

országok vezetését arra, hogy kövessék őket. Úgy látszik, az 1945, illetve 1947 óta követett „másolási” kényszer nem működik, ha a nemzetállami kommunista *apparátusok érdekeit sérti. A fiókpártok és a helytartók részben önállósodnak.*

Rákosi Mátyás, a többi megszállt ország vezetőihez hasonlóan, lényegében nem tesz semmit. Ezért 1953. június 13-án Moszkvába rendelik az egész magyar párt- és állami vezetést, meglepetésre kihagyva a delegációból a Rákosi–Gerő–Farkas–Révai moszkovita „négyesfogat” két utóbbi tagját, de meghívják a csak formális hatalmú államelnököt, a volt kisgazda Dobi Istvánt, két miniszterelnök-helyettes (Gerőn kívül Nagy Imrét és Hidas Istvánt), a jövő embereinek tekintett két fiatal (Szalai Bélát és Hegedüs Andrást), valamint a budapesti pártbizottság titkárát (Földvári Rudolfot).

A moszkvai tárgyaláson a szovjetek ugyanazt kérik, amit a többi csatlós államtól: válasszák szét a párt és az állami funkciókat (merthogy – mondják – Rákosi személyi kultuszt épített ki). Csökkentsék a nehézipari beruházásokat és emeljék a fogyasztási cikkek gyártó iparágak és a mezőgazdaság támogatását (merthogy – mondják a szovjet elvtársak – szektaszellemű politikával erőltetett nehézipari fejlesztést hajtottak végre, nem számolva az ország reális helyzetével). Csökkentsék a parasztság terheit, túlzottan gyors a mezőgazdaság társadalmisításának üteme (pedig – mondják a szovjetek – Nagy Imre elvtárs szót emelt e politika ellen, de opportunistának minősítették). Vizsgálják felül a törvénytelenégeket (merthogy a rendőrség keményen bánik az emberekkel, túl sok a büntetés, a bírósági eljárás, és a háború után 8 évvel még mindig működik az internálások rendszere).

Nemcsak azt mondják meg tehát, hogy mit tegyenek, hanem a feltűnően nagyszámú küldöttség előtt szinte megalázzák Rákosit és csapatát. A szovjet vezetők, mindenekelőtt Berija, Rákosi személyes felelősségéről beszél, s arról, hogy „igen kis számban vittek előre magyar származású kádereket”, s hogy le kell mondania. Az új szereposztás: Nagy Imre a miniszterelnök, Rákosi marad a párt élén, első titkárként. A határozatot Rákosi, magyarázkodások mellett, tudomásul veszi. Meg van győződve arról, hogy mindez Berija iránta érzett gyűlöletének, Nagy Imre Berijához fűződő kapcsolatainak köszönhető, no és annak, hogy ő zsidó származású. (Szemben Nagy Imrével, amit Moszkvában gondosan számon tartottak. Magyarországon is, csak itthon nem beszéltek róla nyíltan.)

Rákosi (és részben körének) makacs ellenállása a következő évek desztalinizációs lépéseivel részben Rákosi ekkori megszégyenítésével, részben pedig a sztálini elvekhez való ragaszkodásával és a világhelyzet értékelésével magyarázható. (Azzal ugyanis, hogy az enyhülés csak átmeneti, az imperializmus és a kommunizmus ellentéte kibékíthetetlen, ami elkerülhetetlenül egy újabb világháborúhoz vezet.) Az, hogy Rákosi 1953 júniusában megmaradt a párt élén, lehetőséget is adott számára. Közvetlen kapcsolatai Moszkvával és a nemzetközi kommunista vezetőkkel, energiája, jó szervező-készsége és intrikus képessége ellensúlyozta még több mint három évig, 1956. júliusi leváltásáig „fokozottan hátrányos helyzetét”. Mert számára hátrányos az, hogy az enyhülés – kis megszakítással – a világpolitika fő iránya lesz; az, hogy

Tito nem áll szóba vele; az, hogy a törvényteleniségekben felelősségét lehetetlen eltitkolni és az, hogy a börtönből szabaduló kommunisták nem fogadják el többé „Sztálin legjobb magyar tanítványának” vezetését.

De a magyar desztalinizáció folyamatát legalább ennyire meghatározta az, hogy élén Nagy Imre állott, akit ugyan Moszkvában sokan opportunistának tartottak, Buharin-követőnek, de akit épp ez tett Sztálin ellenségeinél szimpatikusá. Aki, ha jelentéktelen állásokban és pártbüntetésekkel terhelt, de szintén szovjet állampolgár is, akinek külön értéke volt vidéki származása és joviális viselkedése. (Ami a többi moszkovita emigránsról nem volt elmondható.) Hátránya volt viszont magányos természete, rossz szervező-készsége, hajlama az értelmiségi töprengésre. (Jellemzését vö. az 52–53. oldalon.) Nagy Imre mindenestre 1953. június–júliusban rendkívül határozottan lépett fel, maga fogalmazta programja nemcsak kortársai, hanem még az életét később kutatók számára is meglepően koncepciózus és átfogó. A program a szovjetekkel együtt készített párthatározatból indul ki, de felülmúlja a szovjet desztalinizációs programot is, nem beszélve a többi csatlós ország pártvezetőiről.

Nagy Imre az országgyűlésben hirdeti meg programját (1953. július 4.). Már ez újszerű volt. „Új szakasznak” nevezi az általa kezdett politikai kurzust, ígéri a parlamentnek felelős kormányzat elvének érvényesítését, a beruházások és a túlzott iparosítás felülvizsgálatát, bírálja a felemelt tervszámokat és a nemzetállami autarkias gazdálkodást. Kifejti nézeteit a magántulajdonról és a kisvállalkozásokról, szembeesítve a statisztikai igazsággal: az élelemtermelés lényegében a magángazdaságon nyugszik. Vagyis: Nagy Imre úgy érzi, hogy – gondolva 1947–49. évi vitájára Gerővel – az idő őt igazolta, újra kell kezdeni a gazdaság és a politikai rendszer építését az 1948. évi alapokon. „*Proletárdiktatúra*” helyett „*népi demokrácia*”. Beszédében következetesen „népi demokráciáról” szól és „szocialista törvényesség”-ről, a bírósági ítéletek és kihágási eljárások túrhetetlenül magas számáról, a begyűjtés, adóbehajtás során elkövetett túlkapásokról, a kuláklisák megszüntetéséről. Van jó szava a régi értelmiséghez, a vallásos társadalomhoz, és ígéri az adminisztratív eszközök kerülését.

A beszéd közfigyelmet kelt annak ellenére, hogy mindenki tudja: őt is Moszkva ültette a miniszterelnöki székbe, s hogy Nagy Imre ugyan földosztó miniszterként kezdte hazai politikai pályáját, de 1950–52 között betölti az élelmezési, majd a gyűlölt begyűjtési miniszteri posztot, azután pedig „szavát sem hallani” miniszterelnök-helyettesként Rákosi mellett szolgált, egészen mostanáig. Kinevezésétől sok változást tehát nem vártak.

Annál nagyobb meglepetést keltenek gyors és az elmúlt évek legkirívóbb sérelmeit valóban korrigáló intézkedései. Ezek kiterjedtek az első évben (1953) a törvényesség helyreállítására, a gazdaságpolitikai korrekcióra (különös tekintettel a mezőgazdaságra), a munka világára, bizonyos külpolitikai irányváltásra Jugoszlávia tekintetében, a második évben (1954) a politikai rehabilitációkra és társadalmpolitikai nyitásokra. Mindezt a párt élén álló és meg-megújuló nyílt támadásokat intéző Rákosi és az 1949 után fölemelkedett

pártállami apparátscsikréteg szabotálása, ellenállása közepette teszi. (És úgy, hogy közben dúlt a harc Moszkvában. Meggyengült támogatottsága már az első napokban Berija letartóztatásával, majd fél év múlva kivégzésével, és tovább gyengült az általa követett életszínvonal-javító politikai koncepció pozíciója részben Hruscsov és a fegyverkezési lobbij újabb szövetsége révén, részben Malenkov háttérbe szorításával, majd leváltásával.)

Kiigazítások, 1953–1955

A „szocialista törvényesség” helyreállítása érdekében közkegyelmet adnak a 2 évnél kevesebb büntetést kapottaknak (1953. július 24.), megszüntetik a kitelepítést, az internálást, bezárják az internálótáborokat (július 26.). E két intézkedés 748 ezer személyt érint a legfőbb ügyész (novemberi) jelentése szerint. Megszüntetik a számtalan napi önkényeskedéshez és általános félelemhez vezető rendőrbíráskodást (augusztus 14.)

Új ügyészi – a végrehajtó hatalomtól független – szervezet hoznak létre. (Ezt a Szovjetunióban csak 1955-ben teszik meg.) A legfőbb ügyészt most már az országgyűlés választja

és csak annak felel (július 30.). A törvényesség normáinak helyreállítását a napi életben célozzák a büntető és a polgári perrendtartásról szóló törvények (1954. június 19.).

Felszámolják a hírhedt és a törvénytelenésekre alsó és legfelső szinten egyaránt felhasznált *Államvédelmi Hatóságot* (1954. július 15.). Az új Belügyminisztérium felügyelete – ahogy a Szovjetunióban is – az egyik miniszterelnök-helyetteshez tartozik. (Magyarországon Gerő Ernőhöz, aki a régi „moszkvai csapat” szilárd tagja, Nagy Imre ellenfele, Rákosi híve.) Az egy évig folyó átszervezésben a Belügyminisztérium vezetőinek nagy része persze a volt ÁVH állományából kerül ki (a kérdés monográfusa szerint a 31 vezető beosztású tisztviselő közül 27, a 20 területi főosztály vezetője közül 11). A minisztérium élére is egy volt államvédelmi altábornagy kerül, akit majd csak a felkelés idején, 1956. október 25-én váltanak le.

A szovjet elvárásoknak megfelelően megindul a *gazdasági tervezés szerkezetének* átalakítása is. Gazdaságtörténészeink kimutatása szerint az államháztartáson belül 16,8-ról 11,8 milliárdra csökkentik a beruházások összegét (1954). Drasztikusan visszafogják az ipari beruházások arányát (46,3%-ról 35,2%-ra), amelynek 87%-a azonban még min-

Nagy Imréről

Nagy Imre Magyarország kivégzett mártír-miniszterelnöke. Bárki bármit ír, mond róla, ez a tény adja meg a róla alkotott kép tónusát. V. Turok, a Magyarországon is jól ismert történész évekig ült vele egy dolgozósobában kettesben a moszkvai Nemzetközi Agárkutató Intézetben az 1930-as években. Visszaemlékezésében – amikor megtudja, hogy Nagy Imre a Magyar Népköztársaság miniszterelnöke lett – azt írja: Nagy a parasztságot jól ismerő, átlagos műveltségű politikus volt. „Ennyi és nem több. Hogyan tudott ilyen magasra jutni, számunkra ez hihetetlennek tűnt.” Kitűnő monográfia tárgyalja életrajzát. Mégis írásait-kéziratait olvasva, talányként jelenik meg előttünk. Figyelve fiatalkorát, azt mondhatjuk: igazi „csudák” volt. (Ami oroszul hozzávetőleg azt jelenti, mint a magyar „csodabogár”. Csak az orosz elismerőbb.)

Kaposváron, 1896-ban született. Kisember szülei taníttatni próbálják, de rossz az előmenetele. Géplakatosnak tanul, majd felsőkereskedelmi iskolába jár. Katonaként szolgál az olasz fronton, majd Galíciában; hadifogságba esik, több mint egy évet orosz hadifogolytáborban tölt, majd belép a Vörös Gárdába. A fehérek fogságába esik, megszökik, Délkelet-Szibériában „alkalmi munkából” él. Azután belép a bolsevik pártba, pártmunkás lesz, sőt a szovjet-orosz államvédelmi szervezet, a rettegett CSEKA kiképzését is megszerzi.

Ötévi oroszországi tartózkodás után hazajön és itthon kistisztviselő lesz, miközben bekapcsolódik a legális munkáspárt, a szociáldemokrata párt vitáiba. A szociáldemokratákat balról bíráló szocialista párt egyik aktivistája, majd az illegális kommunista párt tagja. Ekkor (1928) kezd írni a magyarországi parasztság és a mezőgazdaság helyzetéről. A témához valószínűleg véletlen vezet: erről voltak tisztviselőként statisztikai információi, és e témában „volt hiány” a „mozgalmon” belül. Haláláig e téma érdekli szenvedélyesen. A kialakulatlan szellemiségű, mindent túlélni képes fiatalemberből politikus

agrárszakértő nő ki. Segíti ebben őt kedélyes, jovialis természete, a gyermekkori vidéki életkörnyezetből hozott és megőrzött magatartása. Moszkvában is, itthon is úgy öltözködött, öltönyét, elmaradhatatlan esernyőjét úgy hordta, mint egy vidéki parasztból vagy munkásból felemelkedett kispolgár. És olyan rátarti is volt: ünnepélyességig komoly, a formalitásokat betartó ember. A kommunista formalitásokat is. Ugyanakkor jókedvűen tréfálkozó. Családszerető, az élet apró örömeiben, így lakáskörülményei javulásában is feloldódni képes ember.

Moszkvába a magyar kommunista párt küldöttjeként kerül ki 1930-ban, és marad ott 1945-ig. Moszkva a világ minden részéről odasereglett kommunisták gyülekezőhelye. A „moszkvai Pest”-ként emlegetett magyar kommunista kolónia jelentős számmal van jelen a Kominternben. És minden valószínűség szerint nagy számmal a szovjet államvédelmi szervezetnek információkat – nem utolsósorban egymásról, más internacionalista kommunistáról – szolgáltatók között. (Aki nek sorában a jelenlegi ismereteink szerint Nagy Imre is megtalálható.) De a kominternesek pozicionális „magasságára” Nagy Imre soha „nem jut fel”. (Noha az intézet, amelynek szerény kutatója, „Komintern-intézmény”.) A maga agrárkutató agyával és kaposvári élményanyagával éli meg a Szovjetunió sztálinista átalakítási folyamatát. Az agrárkutató feltehetően – ez hivatkozás nélküli kézírataiból is kiderül – Sztálin vitapartnereivel ért egyet, akik a kommunista társadalomhoz vezető úton elkerülhetetlennek tartják a tulajdonpluralizmust, mindenekelőtt a mezőgazdaságban és a szolgáltatásokban. És elkerülhetetlennek tartják a nem kommunista elemekkel való együttélést és ennek politikai kereteit. (Buharin és a leningrádiak: Rikov, Tomszkij. Ők az SZKP „agya”). Sztálin a közvetlen proletárdiktatúra bevezetését tartja életképesnek és a teljes állami, illetve közösségi tulajdon (közös tulajdonú szervezet) megteremtését. Adminisztratív eszközökkel. A konkrét kérdés: a több évszázados orosz falusi obscsinát (földközösség), amelynek felbomlása a századelőn kezdődött, de elnyúlt

dig a nehéziparra megy el, de lassan emelik a könnyűipari beruházásokat. Emelik a lakásépítés (6,2-ről 11%-ra), a kulturális és kommunális (8,3-ről 11,4%-ra), de legszámtovábbban a mezőgazdasági beruházások arányát (13,7-ről 24%-ra). (Emlékeztetőül: a Szovjetunióban Malenkov is ekkor, 1953. augusztus 5-én jelenti be a fogyasztási cikkek és az élelmiszer-termelés emelésének új programját a Legfelsőbb Tanács ülésén.)

Míg ezeknek a szerkezeti változtatásoknak a hatását majd csak 1954–55-ben érzik a lakosság (és kezdenek a program finanszírozhatóságáról vitatkozni a közgazdászok), addig 1953 nyarától több, a kisiparos-kiskereskedő réteget és a parasztságot érintő intézkedés születik. Könnyítik a kisiparosok ipargyakorlását (augusztus 9.), aminek következtében számuk az 1953. évi 40 ezerről 1954-re 100 ezerre nő. (1949-ben a statisztikák szerint 240 ezer volt a számuk.)

A lakosság életszínvonalának közvetlen javítását célozta az árleszállítás. (Szeptember 6.: 100 ezer iparcikk 5–40%-os árcsökkentése.)

A *mezőgazdaságban* történnek a legnagyobb – és mind a Szovjetuniót, mind a többi csatlós országot meghaladó mélységű – változások. Nagy Imre elképzelése: a termelő-

szövetkezeteket vonzóvá kell tenni, nem pedig adminisztratív-politikai eszközökkel siettetni a parasztok belépését. Ezért már 1953-ban megnövelik a tsz-tagok háztáji földjeinek területét az addigi 1/2-3/4 holdról 1 holdra (augusztus 2.). A tsz-tagoknak különböző kedvezményeket biztosítanak (szeptember 19.) és lehetővé teszik a tagok egyéni kilépését, illetve a tsz-ek feloszlását. Törvényerejű rendelet (december 13.) igyekszik a termelőket „érdeklétté tenni” a többlettermelésben azzal, hogy csökkentik a beadási kötelezettséget és növelik a szabadpiaci értékesítés arányát. (A beadási, tehát kényszereladási kötelezettség csökkenésének aránya a szövetkezeteknél 25–50%, a magántermelőknél 10–40%, termékektől függően.) Az eredmény nem marad el. Az év végére a tsz-eknek csak 12%-a oszlik fel és a szövetkezeti gazdálkodás alatt álló földterület is csak 25%-kal csökken. (Ennél sokkal nagyobb arányra számítottak. Lengyelországban például, amikor 1956 októberében lehetővé teszik a termelőszövetkezetek felbomlását, 3 hónap alatt ezek 80%-a feloszlik.) Mindemellett kedveznek a magántermelőnek az adó csökkentésével (1953. augusztus 23.). Az intézkedések eredménye majd a következő években látszik nemzetgazdasági szinten: míg 1952-ben az állami élelmi-

az 1920-as évekre is, magánparaszti kézbe adják, vagy pedig kolhozosítják (közösségi tulajdonba vegyék). Miután Buharin látványos vereséget szenved, hívei közül többen éppen a Nemzetközi Agrárkutató Intézet munkatársai, Nagy Imre kollégái lesznek.

De Nagy Imrét magyarországi tapasztalatai és közép-európai ismeretei is a buharinistákhoz viszik közel. Ő a fejlődést a Magyarországon megismert és a jövő fejlődési tényezőjének tartott, piacra termelő kis- és középbirtokosok támogatásában és a majd ezekre épülő szocialista nagyüzemben látja. Nagy Imre a mozgalmár kommunisták szemével periférikus témával foglalkozik: az európai munkásmozgalom és általában a baloldal idegenül néz az agrártársadalmakra. Városi mozgalom, városi társadalmi programokkal és a városokban központosuló politikai hatalom uralmi technikájában művelődő emberek.

Moszkva a bizalmatlanság városa az 1930-as évek elejétől: mindenki fél mindenkitől, mindenki jelent mindenkiről. (Nagy Imrét is Kun Béla jelenti fel, akivel pedig – Turok emlékezése szerint – „jó viszonyban volt”. A feljelentés alapja: személyes ügy. De nem kizárható – figyelve a korabeli „kommunista etikát” és a kollektív félelmet –, hogy a „közvetlen proletárdiktatúra”-elmélet nagy formátumú egyénisége Nagy Imrében – ahogy már néhány évvel korábban – most is, 1936-ban, a „jobboldali elhajlót” látja.)

Kizárják a pártból. (A feljelentés alapján még munkáját is elveszti. Ismét alkalmi munkák, ismét a Szovjetunióban, csak most már „kizárt párttagként”. Ami félelemből kiközösítés is.) Megrovással visszaveszik, ismét lesz munkája, a moszkvai (szovjet) rádió magyar adásainak szerkesztőségében (1940). „Szerencséjére” jön a háború. Jelentkezik a frontra (1941). És „szerencséjére” a Szovjetunió bevonul Közép-Európába. Ez életteret és állást biztosít számára. Ő készíti el a magyarországi földosztási tervet (1944); a kominternes magyarok (Gerő, Révai, Farkas, majd Rákosi) mellett Magyarországra jön, az Ideiglenes Kormány földművelésügyi minisztere lesz.

Különböző párt- és állami funkciókban szolgál: belügyminiszter, az országgyűlés elnöke, a párt KB adminisztratív osztályának vezetője. (Ide azért helyezik, mert éppen a mezőgazdaság, illetve a magántermelők ügyében megtámadja a közvetlen proletárdiktatúra bevezetését végrehajtó magyar vezetőket, először Gerőt, azután Rákosit. Mindezt a rá jellemző makacs nyíltsággal, írásban, pártfórumok előtti vitában.) Azután (1950) Rákosi mellett begyűjtési miniszter, majd miniszterelnök-helyettes is. Rákosiék ugyanúgy tekintenek rá, mint kollégái: elvhű, az agrárügyekben magát jól kiismerő, kicsit politikus, kicsit értelmiségi, közepes képességű ember. Aki annak köszönhetné magyarországi karrierjét, hogy 1944–45-ben kellett a sok városiasan kinéző (és zsidó származású) moszkovita kommunista között legalább egy vidéki „bajuszos magyar”. Ők is akkor „csalódnak” csak benne, amikor 1953 júniusában Moszkvába rendelik az egész magyar állami és pártvezetést és kiderül: a szovjetek ismeretei Rákosiék törvénytelenégeiről, túlkapasáiról feltehetően Nagy Imrétől származnak. (Köztudottan jó volt a viszonya a budapesti szovjet nagykövethoz, Kiszeljovhoz, aki viszont ki nem állhatta Rákosit.) Még nagyobb a meglepetésük, amikor Nagy Imre, már mint miniszterelnök, nagyon is koncepciózusan és róla fel sem tételezett bátorsággal, elméleti következetességgel fogalmazza meg a proletárdiktatúra Rákosi-féle politikájával szemben a *népi demokrácia plurális tulajdonú politikai elveit* (július 4.). (Túl is lépve azokon az elvi határokon, amelyeket Moszkvában három héttel azelőtt kijelöltek.) És a társadalmat is meglepte: a földosztó, majd a „padlást lesöprő” begyűjtési miniszterből, Rákosik árnyékemberéből hirtelen olyan politikus lesz, aki az általános kommunista elveket a magyarországi sajátosságokkal kívánja társítani. Az ember, aki megtanult félni, rejtkezni másfél évtizedes moszkvai életében, aki megélte a nagy formátumú szovjet államférfiak kivégzését (többek között Buharinét, Rikóvét, Tomszkijét), most kibontakozhatott.

G. F.

szer-kereskedelem 51,1%-a származott a földadóból és a beszolgáltatásból, addig 1955-ben ez az arány „csak” 32,2%. A szabadpiacon beszerzett termékek aránya 1952-ben 34,9%, 1955-ben 52,2%. (Jellemző azonban Nagy Imre „kiigazításának” korlátaira, hogy a beszolgáltatásról – tehát a kényszereladásról az állam részére – teljesen csak 1956. október végén, munkatársai sürgetéseire volt hajlandó lemondani.)

Az MDP Központi Vezetősége 3 éves mezőgazdasági fejlesztési tervet fogad el, ami a mezőgazdasági beruházások emelését, gépesítési programot tartalmaz. Kétségtelen, Nagy Imre elképzelése lehetőséget teremtett arra, hogy a földosztás következtében előállott mezőgazdasági törpegazdaságok versenyképtelen része a gépesítés megkövetelte nagyüzemi keretekbe szerveződjön. (Amely feltartóztatatlan folyamat Nyugat-Európában a piaci törvények alapján ment végbe ugyanebben az időben.) A szövetkezetesítés önkéntes (azaz Nyugat-Európában ismert) formáinak elősegítése céljából 1954 tavaszán létrehozzák a Szövetkezetek Országos Szövetségét, majd az „állami rásegítés” kommunista elvének megfelelően külön minisztériumot szerveznek az állami gazdaságok kiépítésére (1954. október 31.).

A desztalinizáció magyarországi történelmében a mezőgazdasági kollektivizálás sztálini elvének feladása jelentős szerepet játszik. Hiszen – és ezt Nagy Imre pontosan érzékelhette – Magyarországon és általában Közép-Kelet-Európában, Oroszországhoz képest, ha lassan is, de kialakult egy jelentős paraszti árutermelő réteg, amely az orosz területen hiányzott, mert ott a faluközösség intézménye ezt megátolta. Nagy Imre ezt a magánparaszti kis- és középbirtokot tartotta a „szocialista nagyüzem” majdani alapjának.

Nagy felfogása a baloldali mozgalmak számára is általános – de nem tudomásul vett – tanulságot kínált: az alapvetően a városi munkásságra és kispolgárságra, illetve a falusi bérmunkásokra figyelő 20. századi baloldali mozgalmak részéről *először nyitott* Európában a *vidéki térségek és az élelemtermelő kistulajdonos réteg felé*. Felkínálva számára egy szocialisztikus – később azután mégiscsak irreálisnak bizonyuló – utat.

A magyarországi desztalinizáció történelme mindenképp előtt a mezőgazdaság átszervezési kísérlete miatt érdekes esettanulmány a megszállt országok összehasonlító története számára.

Igazítás a párton, ifjúsági szervezeten, 1953–1954

A sztálini rendszer legfontosabb eszköze a monolit egypártrendszer és a monolit párt. Magyarországon is. A polgári pártok leszalámizása és a két munkaspárt egyesülése után a Magyar Dolgozók Pártja marad az egyetlen legális politikálási fórum. Nem kizárt, hogy sokan ezért lépnek be. De a párt a karrierépítést is segítő intézmény. Sokan talán ezért lépnek be...

Sem a diktatúra építése, sem oldódása nem érthető meg a párt intézményének tanulmányozása nélkül. (Az egypárt idején nem „divatos” téma, mert a párt tabutémának számít. Később pedig a kommunistaellenes érzelmek miatt nem az.) 1953-ban az MDP még meghatározó belpolitikai

erő. Élén a Sztálin halála után is a tagság előtt nagy tekintélyű Rákosi áll. Nagy Imre kiigazítási kísérlete kilátástalan a párt belső kiigazítása nélkül. És Nagy ezt, mint régi pártmunkás, pontosan tudja.

Az MDP taglétszáma 1953-ban: 885 179 fő. (1949-ben még 1 128 130, vagyis a lakosság 12%-a.) A tagrevíziók, tisztogatások (1951. október–november), az ellenségkeresés, a megbízhatóság jegyében: a taglétszám csökken, a vezetőségek 46,4%-át kicserélik. Az életszínvonal hanyatlása, a harsány kampányok következtében éppen a munkások és a parasztok aránya csökken a pártban (az 1949. évi 49,3%-ról 38%-ra, illetve 13,4%-ról 11,1%-ra), nő viszont az alkalmazottaké (23%-ról 38%-ra). Az alkalmazottak között sok a „kiemelt káder”, a volt munkás, és sok a párt- és állami tisztviselő. A pártszervezetek függetlenített (országos, illetve megyei, járási) állománya felduzzad, hasonlóan az állami bürokráciához. A helyi vezetés utánozza az országos pártvezetés módszereit: centralizált, néhány vezető összefogására épülő „bandaszellem”. A választott testületek amolyan „jóváahagyó intézmények”, az elvtársi egyetértés szellemében...

Az MDP Központi Vezetőségét (ami kongresszusok között a legfelsőbb pártfórum, 25 taggal) Rákosi ritkán hívja össze. A moszkovita „négyesfogat” (Rákosi, Gerő, Farkas, Révai) mindent eldönt, az első években még együtt dolgozik néhány beemelt, harmincas éveiben járó fiatal káderral.

Az 1953. júniusi moszkvai bírálóat kifogásolja a vezetés stílusát, a vezérkedést. (Ahogy a Szovjetunióban és a többi csatlós ország esetében is.) Rákosi tudomásul veszi, Nagy Imre pedig – amíg megerősítéseket kap Moszkvából – igyekszik a párt stílusán is változtatni. Erős még, amikor 1954 elején a III. pártkongresszusra készülve újraválasztják az alapszervezeti vezetőségeket és a kongresszusi küldötteket. Visszahozzák a titkos választást, amit a „kommunista nyíltsággal” indokolt nyílt szavazás évekig háttérbe szorított. (A régi vezetőségek 45%-át nem választják újjá.) Az így előkészített kongresszus (1954. május) megerősíti az „új szakasz” politikáját. A tagsághoz, illetve a néphez közelebb vinni a pártot elv alapján erősítik a területi szervezeteket, a munkahelyi pártszervezetek súlya csökken azáltal, hogy a helyi (községi-járási-megyei) pártbizottságok alá rendelik őket. A „dolgozók jelzéseire” figyelni kell.

A központi vezetőség őszi ülésén (1954. október 31.) már teljesen Nagy Imre felfogása érvényesül: a KV-n belül is kimondják a kollektív vezetés és a testületiség elvének érvényesítését, hogy a vezetés tagjait a szűkebb vezetőség (politikai bizottság, titkárság) tagjainak informálnia kell. Úgy tűnt, az egyetlen politikai szervezetben is sikeres lesz a kiigazítás, amikor Rákosi (még a teljes vereségét hozó KV-ülés előtt) Moszkvába repül „gyógykezelésre”.

Keveset tudunk arról, hogy mi történt az „új szakasz” idején a másik nagy politikai tömegszervezetben, a DISZ-ben. Az ifjúsági szervezetet 1950-ben hívták létre a magyar fiatalok egységes ifjúsági szervezeteként. Az általános, közép- és felsőfokú oktatási intézmények diákjait, az ipari, mezőgazdasági és közhivatalnok fiatalságot egybefogó szervezet, a párthoz hasonlóan, lakóhely és munkahely szerint épült fel. Országszerte iroda- és kultúrhelyiségekkel, telefon-posta elérhetőségekkel. És hamarosan függetlenített

mozgalmi bürokráciával. Első számú célja a párt politikájának „képviselése” a fiatalok között. 1953–54-ben 620, illetve 577 ezer tagja volt.

Nagy Imre kormányra kerülése után e szervezetben is megkezdődtek a viták: helyes volt-e a különböző diákszervezetek egységesítése, a rétegszervezetek felbomlasztása? Nem sok-e a mozgalmon belül a napi politika, a propaganda, és kevés az érdekvédelem, a kultúra? 1954 októberében a DISZ vezetésének egy része csatlakozni akart a Hazafias Népfronthoz, ami belső vitákat váltott ki a szervezet politikázó funkciójáról. A szervezet eddig feltárt történelméből biztos: Rákosi visszarendeződési kísérletéhez a DISZ vezetése csatlakozott, és csak a XX. kongresszus után vált át reformpolitikára (1956. május 21–23.). Akkor viszont – az eddigi kutatások úgy láttatják – a volt sztálinisták heves átalakulása radikális ellenzékivé legalább olyan látványos, mint a pártban. És a DISZ vezetősége, valamint kiterjedt szervezeti hálózata 1956 nyarán majd a reformtörekvések egyik hangos otthona lesz.

Társadalompolitikai kísérlet

A magyarországi desztalinizáció vezéralakja, Nagy Imre kezdetben népszerűtlen az értelmiség körében: *kisvárosiasan kedélyes, kispolgár* módjára öltözködik és *pártbürokrata* módján gondolkodik. Legalábbis látszatra. (Hozzá képest a többi moszkovita kommunista, a világlátott Rákosi, Gerő, a lendületes elméleti és irodalmi tanulmányokat író Révai, vagy akár a jó tollú Vas Zoltán és a többiek joggal tűnnek „közülük” valónak a fővárosi értelmiség számára.)

A Nagy Imre által elindított reformok először a helyi (megyei, községi) és a szakmai igazgatási szerveknél dolgozók körében szereznek számára híveket. (Mindenekelőtt az agráradminisztráció, majd az agrárértelmiség körében.) Biztos fellépése és széles ívű kormányprogramja 1953 júliusában azonban figyelmet kelt a Sztálin halála után igazodási pontokat kereső „elbizonytalanodott” párton belüliek, és szimpátiát kelt a pártonkívüliek körében is. Az ország politikázó közvéleménye kezd kettészakadni: a „Rákosi-hívőkre” és a „Nagyimristákra”.

Nagy Imre hithű kommunista – de gyakorló hatalompolitikussá vált. A népi demokratikus út szélesítése, a proletárdiktatúra „kiigazítása” hajtja a „nem kommunista” és a „nem munkás” társadalmi rétegek irányába. Azt az intézményt szeretné valós életre kelteni és a demokratikus erők fórumává tenni, amelyiket Rákosiék a demokratikus pártok gyűjtőszervezeteként hívtak életre, és amelyekben megszerelve a vezetést, megsemmisítették azokat: a Magyar Függetlenségi Népfrontot.

Nagy Imre a kiürült Függetlenségi Népfront helyébe most egy nem kommunista szervezetet, a *Hazafias Népfrontot* hozza létre. 1954 nyarától folyik a tervezés. A miniszterelnök a társadalmi, kulturális, tudományos élet tekintélyes képviselőit hívja értekezletre. Az MDP – Rákosi első titkárral az élén – hallani sem akar egy olyan szervezetről, amelyik a többpártrendszer újraéledésének lehetne a melegágya, és főként arról nem, hogy az új szervezetet a kommunisták nélkül hozzák létre. Végül 1954. október

23-án megalakul a Hazafias Népfront. Elnöke Szabó Pál, az időközben megélenkült népi írók mozgalmának egyik alakja, főttitkára Jánossy Ferenc református pap (Nagy Imre veje). Megindul napilapja, a *Magyar Nemzet* (főszerkesztője Boldizsár Iván). A Hazafias Népfront nem lett a „többpártrendszer újraélesztésének” fészke, ahogy egyesek remélték, vagy félték, de kétségtelen az első intézmény, amely kommunista szándékot mutat a plurális demokrácia valamilyen formájának integrálására. Jogosítványai közé tartozott az állami adminisztráció társadalmi ellenőrzése, helyi gazdaságok, közművelődési körök, helytörténeti társaságok szervezése. (Nagy Imre gondolkodásában a HNF alap ahhoz, hogy 1956. október 28-án elfogadja a többpárti demokráciát mint a politikai forradalom alapintézményét.)

A Hazafias Népfront nyitása volt az értelmiség felé. Nagy Imrét „felfedezi” magának az antisztálinista értelmiség.

Egyrészt az 1950 után az irodalmi közéletből kiszorított népi írók, akik az írószövetségben most hangadók lesznek (1954-ben elnökké az igen markáns politikai irányt is képviselő Veres Pétert választják, aki 1956. október 23-a egyik szónoka is lesz.) Másrészt a sztálinizmus kultúrpolitikai kiszolgáltatásában kitűnt, de abban csalódott színvonalas író-újságíró csoportok, élükön Déry Tiborral, illetve a pártlap, a *Szabad Nép* fiatal, antisztálinistává lett kommunista újságíróival: utóbbiak lesznek 1954 őszétől egészen az 1956. november 4-i bukásig Nagy Imre és a desztalinizációs folyamat legradikálisabb hívei, nem egy közülük a fogságba és a halálba is együtt megy vele.

Nagy Imre társadalompolitikai nyitását az értelmiség és a nyílt eszmecsere irányába jelzi, hogy az általa ösztönzött mozgalom eredményeként hozzák létre az értelmiség vitaforumát, a Kossuth Klubot (1955. január 22.) és a párt ifjúsági szervezetének, a DISZ-nek a Petőfi Körét. (Ezek egy év múlva, az SZKP XX. kongresszusa után fölerősödött desztalinizációs hullámban lesznek meghatározó fórumok, és követelik Nagy Imre visszahozását a politikába.)

Gyengeségek a hatalompolitikában

A desztalinizáció vezéralakja, Nagy Imre éppen a hatalompolitika terén volt a legkevésbé tehetséges. Miden tény arra mutat – amit életrajzírója is kiemel –, hogy ügyetlen volt a személyi politikában, nem volt jó szervező. (Tegyük hozzá: a politikának ez a „nem alkotó”, inkább „folyamatos intriká”-nak nevezhető szférája nem is érdekelte.) Nagy Imre ezen „hiányossága” meghatározta 1953–56 között a magyarországi desztalinizáció kimenetelét, sőt befolyásolta 1956. október 23–november 4. között az állam sorsát is.

Rákosi Mátyás szemével sajátosan néz ki az 1953 júliusában kezdett politika. Ő a magyar politikát mindig Moszkvából, illetve a világkommunizmus perspektívájából szemlélte. Nagy Imre kinevezésének másnapján felismerte újonnan kelt riválisának gyengéjét: védelmezőjének, L. Berijának letartóztatásával meggyengültek moszkvai kapcsolatai. Ráadásul Budapesten nagykövetváltás van: a Nagy Imrét rendszeresen felkereső Kiszeljovot majd a moszkvai sztálinista mag embere, J. Andropov váltja. (Nem tudjuk, véletlen-e Andropov ide küldése. Neki – hasonlóan a többi csatlós

országba delegált moszkvai nagykövethez – jelentős befolyása lesz 1954–56-ban a magyar eseményekre.)

Rákosi első titkár már 1953. július 11-én, a budapesti pártaktíván szembeszáll Nagy Imre parlamentben elmondott programjával. Elfogadja a nagyipari beruházások ütemének lassítását, de kiáll a szén- és acéltermelés fejlesztése mellett; tagadja, hogy a tervek feszítettek és irreálisak lettek volna. Az új parasztpolitikát elfogadja, mert a parasztságot „meg kell nyugtatni”, de a falusi kispolgár elleni harcot nem kívánja mérsékelni. („A kulák kulák marad, listával vagy lista nélkül.”) 1953-ban a nemrég fölemelkedett párt- és állami apparátus jelentős része a vívmányok védelmét halotta ki a „vezér” szavaiból. S azt is megnyugvással vették, hogy az „éberség” és a „harckészség” a kommunisták sajátossága.

1954 nyarán új erők jelentek meg a párton belül. 1954 tavaszán ugyanis – Moszkva és Nagy Imre sürgetésére – megkezdik a koholt vádak alapján bebörtönzött kommunisták és szociáldemokraták pereinek felülvizsgálatát, majd rehabilitációját. Nyáron már szabadulnak, és a párt második vonalában funkciókat kapnak. (Közülük különösen Kádár János lesz fontos.) Potenciális szövetségesei a desztalinizáció vezetőjének, Nagy Imrének. Mégsem lesznek azok...

Hogyan néz ki az „új szakasz” politikája az ő szemükkal? Nagy Imre bizalmatlan az itthoniakkal szemben. Kezdetben a moszkoviták Rákosi által mellőzött csapatával veszi körül magát: Vas Zoltán lesz a kabinetvezetője, sőt Farkas Mihály lesz az első számú szövetségese, akinek Rákosival vannak személyi konfliktusai. Támaszkodik még Szántó Zoltánra, aki az emigrációban – félreismerve a maga képességeit – Rákosi riválisának gondolja magát. Nagy Imre ezzel a személyi politikájával igazi moszkovitának bizonyul. És még inkább annak látszik a hazai, most szabadult kommunisták szemében. Ellenszenvessé teszi számukra Nagyot: nem elég, hogy Rákosi minisztere, sőt helyettese volt, amikor ők börtönben ültek, de első számú szövetségésének tekinti azt a Farkas Mihályt, akít ők a törvénytelenések irányítójának tartanak. (Fiával, Farkas Vladimírral együtt.)

Nagy Imre negatív értékelése akkor sem változik, amikor 1954. október 20-án a *Szabad Népb*en a még börtönben ülők vagy a kivégzett munkásmozgalmi elvtársak további rehabilitációjáról ír, vagy amikor Kádár Jánost javasolja a párt politikai bizottságába. Kádárék – paradox módon – még inkább elfogadják Rákosit, mint Nagy Imrét. (Egészen 1956 nyaráig, amíg ki nem derül, hogy a törvénytelenések kitervelői nem a végrehajtó alvezérek, Farkas, Péter Gábor voltak, hanem személy szerint Rákosi.) Nagy Imre szerencsétlen személyi politikájával, így az ország politizáló közönsége egy része előtt csak az „egyik moszkovita”-ként tudott megjelenni.

Erőtlen Nagy Imre politikája a nemzetközi desztalinizációs folyamatok követésében, a külpolitikában is. Berija kivégzése után nem képes moszkvai kapcsolatot kiépíteni. Semmi jele annak, hogy látná vagy követné Hruscsov nagyvonalú nyitásainak lehetőségeit a saját politikája megerősítése érdekében. Az új vezetés nem ismeri fel Jugoszlávia új nemzetközi szerepét, azt, hogy Hruscsov minden áron ki akar békülni Titóval. A kormány ugyan tárgyalásokba kezd

Jugoszláviával (1953. július 13.), vegyesbizottságot hívnak létre a határincidensek felszámolására, majd a határjelek helyreállítására (augusztus 5., december 3.), de majd csak 1954-ben kezdik a kereskedelmi kapcsolatok rendezését (május 22.). A miniszterelnök azonban jelét sem adja annak, hogy a desztalinizáció nagypolitikájában értené Moszkva törekvéseit. (Pedig inkább ezzel, mint a moszkovitákon belüli budapesti intrikákkal árthatott volna a magyarországi sztálinizmus utóvédharcosának, Rákosinak, aki Tito előtt „persona non grata” volt. S ezt még akkor sem teszi meg, amikor már tudja, 1954 tavaszán, hogy Rákosi a felelős Rajk, a „titóista ügynök” kivégzéséért.)

Gyengítette Nagy Imre pozícióit az, hogy az 1953. évi reformok igen sok ellentmondást keltettek. Kiderült, hogy nem lehet egyik napról a másikra az üzemeket átalakítani, a nehéziparba felvett munkáslétszámot hirtelen csökkenteni, és más ágazatba átirányítani.

Az 1954., majd még inkább az 1955. év tervezésekor felhángoltak a közgazdászviták is. Lehet-e akkora bevételkiesést megfinanszírozni, amit az adóterhek és a beszolgáltatás mértékének csökkentése hoz magával, ugyanakkor megfinanszírozni a béremelést és a szabadpiaci beszerzést az állami kereskedelem számára? Kétségtelen, hogy a kormány gazdaságpolitikájából hiányzott az átfogó reform: a szektorok egymáshoz való viszonyának, a nemzetgazdaság külgazdasági meghatározottságának végiggondolása. (Az amerikaiaknak köztudottan rossz véleménye volt Nagy Imre miniszterelnökségéről, részben szovjethűsége, részben gazdaságpolitikája miatt.)

Azt a szakirodalom már jól bemutatja: a párt élén álló Rákosi és a vele szövetséges (noha fegyelmezett kommunista módjára a moszkvai vonalat követő és szolgáló) Gerő nemcsak gátolni igyekeztek, hanem le is járatni Nagy Imre reformjait. 1954-ben azonban Nagy Imre még elég erős volt. 1954 őszén nemcsak megakadályozza a megszorításokat, hanem határozott hangú cikket ír az „új szakasz” hazai ellenségeiről, nyíltan beszélve a további rehabilitációk fontosságáról és a Rajk-per felülvizsgálatáról (*Szabad Népb*, október 20.). (Amelyről egyelőre Moszkva is hallgatott, de amely felülvizsgálat a szovjet–jugoszláv viszonyhoz és Rákosi köréhez vezetett.) A pártvezetés egyelőre Nagy Imre mellé áll, a nagy ellenfél, Rákosi Moszkvába utazik „gyógykezelésre”.

Nagy Imre bukása

Nem lehet ma még megnyugtató ítéletet mondani arról, hogy Nagy Imre kiigazítási kísérlete eredményezhette volna-e a proletárdiktatúra működőképességét. Sok mikroelemzésre van még szükség annak eldöntéséhez, hogy a sztálinista gazdasági modell reformálható lehetett volna, vagy sem. (Ugyanígy hiányzik a több „nagyimrés” elemet egy évtized múlva felhasználó kádári „új gazdasági mechanizmus” és konszenzusos társadalompolitika modellszintű, okadatolt elemzése.) A „kiigazítás” sorsát nem annyira annak belső ellentmondásai és még csak nem is Rákosi szüntelen hazai ellenszegülése és moszkvai intrikái döntötték el, hanem a nemzetközi körülmények – mindenekelőtt

Moszkva véleményének változása –, és egy véletlen körülmény: Nagy Imre egészségének összeomlása. (Ez utóbbi a politikai kudarcok miatt következett be.)

1955. január 8-án Moszkvába hívják Nagy Imrét, Rákosi Mátyást. (Az öttagú delegáció tagja Farkas Mihály is.) Hruscsov – forrásaink szerint – magából kikelve szidalmazza Nagy Imrét, kispolgári, buharinista felfogása miatt, aki a pártegységet veszélyeztető cikket írt a *Szabad Népb*ben. Azután jön az „elvi” kritika: a gazdaság alapja továbbra is az ipar (azt nem lehet, hogy „legyen szalonna, de ne legyen repülő”), a téészesítést fokozni kell, a fiatalság proletár internacionalista nevelését erősíteni kell (ami kimondatlanul is a nemzeti sajátosságok hangsúlyozása ellen szól). Hangsúlyozni kell, hogy a párt politikája 1953 előtt is alapjában helyes volt, nem szabad lekicsinyelni az akkori eredményeket. (Ez Rákosi „rehabilitálása”-ként hangzott Moszkva részéről.) A hibák kijavítására Nagy Imrének kellett volna vállalkozni. A magyarországi desztalinizáció első hulláma ezzel megtörni látszott. (Mint ahogy megtörni látszott a Szovjetunióban is.)

Nem tudjuk forrásszerűen igazolni vagy cáfolni azt a riadalmat, amit a *nemzetközi politika* őszi szenzációja, a nyugati hatalmak párizsi egyezménye (1954. október 23.) váltott ki a szovjet vezetésben. A párizsi egyezmény kimondta a nyugat-európai integráció továbbfejlesztését mind gazdasági, mind katonai téren. (Ami távlatilag az NSZK bevonását jelentette és az atomfegyver átadását a németek kezébe.) Az eddig megismert adatok arról szólnak, hogy Moszkvában és a nemzetközi kommunista világban egy rövid időre attól lehetett tartani, hogy az *enyhülés megreked* és beigazolódik a sztálinisták félelme: a kommunizmus és a kapitalizmus békés egymás mellett élése lehetetlen, a harmadik világháború elkerülhetetlen. Szükséges tehát a fegyverkezést biztosító alapiarágak fejlesztése.

Nem tudjuk forrásszerűen igazolni azt sem, hogy Malenkov kistulajdont, mezőgazdaságot és könnyűipart, azaz a fogyasztási szférát előnyben részesítő politikájának bukásában mekkora szerepet játszott a *személyi tényező*: a leningrádiak (1949) perének – amelyben Malenkov is részes volt – újratárgyalása és a Berija emberei ellen 1954 őszén újrazkezdett hajsza.

És azt sem tudjuk forrásszerűen alátámasztani: volt-e Rákosi moszkvai intrikáinak része abban, hogy 1954 végére a magyar desztalinizációról ott ennyire rossz vélemény alakult ki.

Tény: Moszkvában néhány hónapra a politikai inga kilendül „bal”-ra és majd csak az 1955. tavaszi hónapokban lendül vissza: akkor a szovjet politika megtalálni vélte a német kérdés „ideiglenes” megoldását: Ausztria semlegeségével biztosítani, hogy az idővel újrafelfegyverzett és valamikor egyesülő Németország ne olvashassa egy államba az európai németiséget. (Ami a Szovjetunió vezetőinek gondolkodásában nagyobb veszélyt jelentett, mint az amerikai légi fölény.) És tény: Malenkovot 1955. február 8-án leváltják.

Nagy Imrét nem váltották le, csak önkritikára kötelezték. Nem akarták kizárni a politikai életből, a pártból sem. Nagy Imre azonban egymás után két szívinfarkust szenved, és eltiltják a munkától. Tény, hogy beteg, ezért 1955. április

18-án az országgyűlés tudomásul veszi lemondását. Előtte azonban Rákosi, a párt első titkára március 2-án, a központi vezetőség ülésén, Szuszlov jelenlétében megbírálja Nagy Imrét. (Ettől az alkalomtól lesz bevett gyakorlat, hogy a magyar vezetők közötti viták alkalmával szovjet vezetők jelennek meg magyar pártfórumon; e gyakorlatnak majd nem kis szerepe lesz az 1956. október 24–30. közötti politikai fejleményekre.) Sőt Rákosi 1955. április 14-én a KV ülésén eléri, hogy Nagyt visszahívják minden funkciójából, kizárják a központi vezetésből. (A kizárás ellen mindössze hárman tiltakoznak: Kádár János, Köböl József és Mező Imre, mindháromnak szerepe lesz 1956 októberében Nagy Imre oldalán.) 1955. december 3-án már a pártból is kizárta. (Ez a Rákosira jellemző kegyetlenség feltehetően legalább annyit használt Nagy Imre népszerűségének, járult hozzá a róla alkotott már-már idealizált képhez 1955–56-ban, mint miniszterelnöki tevékenysége.)

1955. április 18-án a fiatal Hegedüs Andrást nevezik ki miniszterelnöknek, aki Rákosi feltétlen híve. Politikusnak azonban ötlet nélküli és jellegtelen.

II. A visszarendeződés kudarca, 1955–56

Rákosi kétfrontos támadása

Hruscsov tehát áldását adta a visszarendeződéshez. Nagy Imre nem tudta Moszkvát meggyőzni, és nem tudta a pártvezetést maga mellé állítani Rákosival szemben. (Nagy ír egy önkritikus levelet még a lemondása előtt, 1955. márciusban: elfogadja a személyét ért kritikát, de fenntartja álláspontját a további rehabilitációkat, az államvédelem megtisztítását illetően. Javasolja – a kortársak szerint meglepetésre – Kádár János és Donáth Ferenc, tehát az itthoniak bevételeit a politikai bizottságba. Nekik ekkor még nincs pártfunkciójuk.)

Rákosi két fronton nyit támadást az 1953. évi „új szakasz” ellen: egyrészt *ideológiai harcot* hirdet a „jobboldali elhajlás” ellen, másrészt a munka világában az „*állampolgári fegyelem*”, mindenekelőtt a mezőgazdaságban a beszolgáltatások és a tsz-szervezés adminisztratív szigorítását sürgeti. Mindkét fronton az 1953 előtti módszerekkel próbálkozik. Látszateredményeket ér el.

Ideológiai harc és az értelmiség lázadása

A jobboldal elleni ideológiai harc – az 1949–53 között követett módszereknek megfelelően – mindig személyre szóló. Rákosi nem követi Hruscsov módszerét, aki a megbírált és a miniszterelnökségről leváltott Malenkovot meghagyta a kormányban, valós feladatokat is adott neki. Rákosi „következetesebb”: nemcsak a párt vezető testületeiből távolítja el riválisát, hanem megfosztatja akadémiai tagságától, egyetemi tanárságától. Még azt sem „értékeli”, hogy Nagy, igen pártserűen, önigazoló tanulmányokat fogalmaz, amelyeket rendre megküld a pártvezetésnek. Sőt, amikor kemény megtorlásokat foganatosít az év folyamán jelentkező pártellenzéki akciókkal szemben, ezek háttérben mindig Nagy „szervezkedését” keresi. (Akitől pedig – szemben Rákosival – távol állott minden konspirációs szándék.)

Ütközetbe száll a párt az írószövetséggel is. Ahol a volt sztálinista vagy vonalhú írók, újságírók „megtisztulása” folyik. A szövetség lapját, az *Irodalmi Újságot* szatirikus – és aktuális áthallásokat közlő – epigrammák miatt betiltják. (A szerző Benjámin László, aki mint volt hithű sztálinista, nem győz önkritikát gyakorolni.)

59 kommunista értelmiségi *Memorandumot* ír a központi vezetőséghez (1955. október 18.). Kifogásolják a kultúrpolitika adminisztratív fellépéseit. (Madách: Az ember tragédiájának betiltása, mert a végszó az ellenzékét buzdítaná: Mondottam, ember küzdj és bízva bízzál! Betiltják Németh László: Galileijét, mert a tézisének visszavonó tudós akár Nagy Imrere is emlékeztethet, amikor a végszóban kimondja: mégis mozog.) Az írószövetség taggyűlése a Memorandum mellé áll. Igaz, az aláírásukat később többen visszavonják, a szöveget a pártközpontban átadó delegáció „elszéled”, Déry Tibor egyedül kézbesíti az emlékiratot.) A pártközpont válaszul „munkásaktívát” szervez, ahol egy munkással nyilatkozatot olvastatnak fel az írók ellen (december 10.), majd a KV a Memorandum aláíróinak egy része ellen pártbüntetéseket hoz. (Két személyt kizárnak a pártból, többen szigorú megrovást kapnak.) A megbüntetettek között Nagy Imre volt közvetlen munkatársai: Losonczy, Vásárhelyi.

Az adminisztratív – 1947–53 között bevált – politikálási módszerek, az „állampolgári fegyelem” megszigorítása – ahogy azt az 1955. január 8-i moszkvai szöveg nevezte – azonban az ideológiai-kulturális élet területén nem hoztak már eredményt. Sőt, Nagy Imre neve mögé kikovácsol egy mind aktívabb „pártellenzék”. Amely a szovjet típusú kommunizmust élhetővé és életképesé akarja tenni, meg akar szabadulni a törvénytelenégektől, a maga lelkiismeretfurdalásaitól, meg akar szabadulni a túlságosan kompromittálódott politikusoktól (Rákositól, Révaitól, Gerőtől és a „magyar Berijától”, Farkas Mihálytól). És kezdi felfedezni az addig elítélt szabadgondolkodást. És politikai vezéralakot keres magának.

1955 nyaratól jelennek meg először Nagy Imre lakásán a magukat „pártellenzéki”-nek nevező kommunisták. Köztük a régi munkatársak, a lázadó értelmiségiek. Ők viszik majd később oda a hazai volt illegális kommunisták mellőzött és a Rákosi–Hegedűs vezette csapattal elégedetlen képviselőit. Ezek a látogatások 1956 márciustól, a XX. kongresszust követően mind gyakrabban, és a látogatók köre szélesedik. (Közöttük találjuk azokat, akik – anélkül, hogy Nagy Imre csoportta szervezte volna őket – 1956. október 23-a után a miniszterelnök legszűkebb köréhez tartoznak: Losonczy Géza, Vásárhelyi Miklós, Gimes Miklós, Haraszi Sándor, Szilágyi József, Donáth Ferenc, Fazekas György, Fehér Lajos, Gyenes Antal, a volt Nékosz-vezetők közül Kardos László, Hegedűs B. András, Tánczos Gábor, Újhelyi Szilárd.) Nagy Imre, a *volt moszkovita miniszter-miniszterelnök* és a Rákosiék által mellőzött *régi hazai illegális kommunisták most egymásra találnak*.

Tovább-államosítás a munka világában

Látszatra könnyebb volt a mezőgazdaságban megküzdeni a „jobboldali” elhajlással: az állami begyűjtési fegyelem felzulásával és a tsz-szervezés lelassulásával.

Rákosi és követői szemével nézve Nagy Imre „kiigazítása” rendszeridegen volt. Rákosiék a teljes állami tulajdon alapján képzelték el az igazságos társadalmat, ahol nemcsak a tulajdon, hanem a munkaadó–munkavállaló viszonya is államosításra kerül. Az állam mint munkáltató nemcsak fizetést, hanem különböző szolgáltatásokat is ad a munkavállalóknak, akik polgárai is. Állampolgári és munkavállalói megkülönböztetés nincs ebből a nézőpontból. Az államnak mint munkaadónak joga van azután adminisztratív eszközökkel a juttatásokért cserébe „behajtani” a dolgozók „szolgáltatásait”. (És politikai lojalitását.) Ehhez a korszakhoz kötődik a minden állampolgárra kiterjedő kötelező betegbiztosítás bevezetése (1955. december 31.), ami az alapot teremtette meg arra, hogy mindenkit orvosi ellátásban részesítsenek. Számukra érthetetlen volt: miért nem vonzó a szövetkezeti és az állami gazdaságok dolgozójának lenni, amikor az számtalan „könnyítést” jelent az életvitelben. Szakítást az éjjel-nappali paraszti munkával, és a folytonos mezőgazdálkodói (éghajlat, időjárás, járványok) bizonytalanság helyett állami biztosítékokat adnak a létminimumhoz. (Ne feledjük: Nagy Imre sem adta sohasem fel végső célként a tulajdonpluralizmuson belül a közösségi tulajdonformák túlsúlyának megteremtését.)

Volt tehát államfilozófiai indok is Rákosiék fejében, amikor a központi vezetőség nyíltan elítélte az 1953 óta vitt agrárpolitikát, és ismét a kollektivizálást sürgette (1955. június 7–8-i ülés). Az újságok ismét – mint az ötvenes évek elején – harsognak a téveszesítési és a begyűjtési kampányokról és a sikerekről. A ma már ismert számok azonban – ahogy az ötvenes évek elejéről is – mást mutatnak: az *újságírói kincstári lelkesedés* és a Rákosi-csapat *propagandahadjáratára eredményesebb volt*, mint agrárpolitikája. A valóság: a szántók 18,3%-át sikerül csak a közösen tudni, ami egyrészt alatta van az 1953. évi 20,3%-nak, másrészt abszolút értékben továbbra is igen alacsony. (És alacsony a többi csatlós országhoz viszonyítva.) Az uralkodó tulajdonforma tehát marad a magántulajdon, amely tény tudomásulvétele Nagy Imre politikájának kiindulópontja volt.

Az új tsz-szervezési kampány gyenge, de mégis meglévő eredményei mögött részben az újabb propagandahadjárat és megfélemlítés áll, részben (nem bevallottan) a „Nagy Imre-recept” követése. Vonzóbbá (elviselhetőbbé) akarták tenni a tsz-tag életet. Kedvezményekkel. Kiterjesztik a tsz-tagokra a megemelt anyasági segélyt, amely az első gyerek után havi 400 Ft, és csak enyhén csökken a második gyerek után (július 19.). A tsz-be lépőknek a bevitt állatok és eszközök ellenértékét megtérítik (szeptember 27.) Rendezik a mezőgazdasági géppálmások dolgozóinak fizetését, a géphasználatot, amelynek szabályozatlansága 1951 óta hangos vitákat gerjesztett. Szabályozzák a kilépést a tsz-ekből. A valóságban nehezíti a kilépést és felbomlást, de ez a szabályozás már Nagy Imre idején megindult, és már annak idején is lefékezte a tsz-ek felbomlását. (1953–54-ben előbb engedélyezték a kilépést, mint szabályozták volna a feltételeket. Így azután országszerte veszekedésektől hangosak a falvak, mert a kilépő követelte vissza bevitt földdarabját, ki akarta vezetni az istállóból az évekkal azelőtt bevitt állatait, vinni akarta volt szerszámaikat, vagy ha azok tönkrementek, követelte az ellenszolgáltatást, hiszen ezek nélkül nem kezdhették új életet.)

Szigorítják a beszolgáltatást (az állampolgári fegyelmet, ahogy Moszkvában írták). Félelmet keltenek ismét. Teljesíthetetlen rendeleteket adnak ki. Így azután az 1955 és 1956. évben felvásárolt mezőgazdasági termények statisztikáját nézve egészen más kép rajzolódik ki előttünk, mint amit az újságok, rádióműsorok alapján elképzelünk. A Nagy Imre idején megindult piacosodás sajátos módon tovább halad. A beszolgáltatás (a terményekben megfizetett földadó és a nyomott áron kényszerreladott termék) aránya az állami felvásárlások között tovább csökken (1952: 51%, 1955: 32,2%, 1956: 22,8%), valamelyest emelkedik az állami gazdaságok eladta termékek aránya (1952: 11,1%, 1955: 12,9%, 1956: 14%) és tovább nő a szabadpiaci áron beszerzett termékek aránya (1952: 34,9%, 1955: 52,2%, 1956: 60,2%).

A nemzetközi enyhülés új szakasza

Az első magyarországi desztalinizációs hullám bukásában szerepet játszott az, hogy 1954 őszén néhány hónapra úgy tűnt: a másfél éves nemzetközi enyhülésnek vége. A nézetkülönbség ismét stratégiai ellentétnek látszott: az egységsülő, illetve „amerikanizálódó” Nyugat-Európáról, Németország nyugati részének csatlakozásáról az amerikaiak vezette NATO-hoz, ezzel besorolása a nyugati atomövezetbe. Nem figyelnek történéseink eléggé arra: hogyan alakul ki 1955 tavaszára a „szovjet forgatókönyv” a német kérdés megoldására. Tény: február 8-án – a korszak specialistái szerint váratlanul – Molotov külügyminiszter minden előkészítés nélkül felveti a Legfelsőbb Tanács ülésén a tárgyalások megkezdését az ausztriai csapatkivonásokról, és Ausztria semlegességének gondolatát. 1955 májusában még a „katonák” demonstrációjaként – válaszul az NSZK NATO-tagságára – rakétákkal védőgyűrűt vonnak Moszkva köré, de rá néhány napra aláírják a Varsói Szerződést (május 11–14.), és a következő napon az osztrák államszerződést (május 15.), amelynek része a négy megszálló hatalom csapatainak kivonása. Az enyhülés ismét lendületet vesz.

Az osztrák kérdéssel kapcsolatban Rákosi kitűnően vizgázott. Alkalmazkodott a helyzethez. Az osztrák államszerződést követően a politikai bizottság nagy ívű külpolitikai koncepciót vitat meg, amelyben Nyugat-Németország és – óvatosan – Jugoszlávia is szerepel. Az Ausztriával folyamatosan és tüntetően javított jószomszédi viszony betetőzéseként 1956. május 9-én az osztrák határon megkezdik a határzár lebontását. Ez nemcsak itthon vált ki elismeréssel párosult csodálkozást, hanem rosszallást is a szomszédos országok pártjai részéről. (Az egyszerű emberek azon is elgondolkodhattak: ha Ausztriából kivonultak a szovjet csapatok, akkor okafogyottá vált a Vörös Hadsereg magyarországi állomásozása is, hiszen már nincs szükség a szovjet-osztrák katonai összeköttetés biztosítására. És megindul arról a közbeszéd – no nem a kommunista pártkörökben, inkább a külvárosokban és értelmiségi társaságban: Ausztria semlegessége (október 26.) nem lehet-e követendő példa a térség más országai számára is.)

A szovjet vezetők váratlan *jugoszláviai látogatása* (Bulgarynin, Hruscsov, 1955. május 26.) végre megrendíteni látszott Rákosi pozícióját. Tito ugyanis nem bocsátotta meg, hogy a szovjet zónában Rákosi intézte ellene a legdurvább támadá-

sokat, „túlteljesítve” Moszkva elvárásait, és a Rajk-perrel a legélesebb jugoszlávellenes nemzetközi hecckampányhoz adott alapot. (Vásárhelyi Miklós és társai az 1955. május 27-i párttaggyűlésen követelték a jugoszláv–magyar viszony napirendre tűzését politikai fórumon, és először vetik fel nyilvánosan Rajk László perújrafelvételét). De Rákosi ezt is „megússza”, Vásárhelyi pártfegyelmet kap, társait kizárják.

Annak szovjet elismerése viszont, hogy Jugoszlávia „szocialista ország” s hogy a szocializmushoz különböző utakon lehet eljutni, erősíti a párton belül a saját nemzeti utakat keresők hangját, és vonzza az alakuló pártellenzékét Nagy Imréhez. A pártban érdeklődés ébred a „szocializmus jugoszláv modell”-je iránt, a munkahelyi öngazgatás demokratizáló és a párt-, valamint az állami apparátust ellenőrző szerepéről. (Amely „harmadikutas” megoldást 1956 novemberében Magyarországon a munkástanácsok megkísérelnek érvényesíteni, és amelyet Kádár János egy ideig realitásként kezel. És amelyeknek több eleme épül azután be a nemzedék gondolkodásába a kádári „konszolidáció” munkahelyi intézményeinek kiépítése közben.)

A *genfi* kormányfői találkozót (július 18–23.) már világszerte a hidegháború végeként értelmezték. „Kollektív biztonság”, „kelet–nyugati tárgyalások”, „Németország egyesítése” – mind olyan témák, amelyek tárgyalása közben nincs értelme a feltételezett harmadik világháborúra gondolni.

Rákosi és a visszarendeződés esélyeit „rontotta” a nemzetközi enyhülés egyik legbiztosabb jele: Magyarországot – más országok társaságában – felveszik az *Egyesült Nemzetek Szervezetébe* (1955. december 14.). *Vége* tehát a politikai-diplomáciai *bezárkózásnak*, bármi történik az országban, annak világpolitikai következménye lehet. (Ide – és az „ENSZ-csapatok” által vívott koreai háború elég friss emlékére – nyúlik vissza a nyugati világban tájékozatlan kommunista reformpolitikuskok körében éppúgy, mint az utca embere fejében egyfajta illúzió az ENSZ szerepéről, határozatainak erejéről. Amely illúziót 1956. október–december között sokan – politikusok, egyszerű emberek, felkelők – táplálnak magukban.)

Rákosi tartja magát. (Sőt, a nemzetközi enyhülés közepe tette zárhatja ki a pártból Nagy Imrét – 1955. december 3.) Visszarendezési törekvései azonban kudarcba fulladnak. Okai: az általa vallott hidegháborús politika nemzetközi pozíciói gyengülnek, és politikai szigorítási akcióiból még pártbüntetésekre, kisebb bírságolásokra, büntetésekre tellett – de a bebörtönzések nélkül már korántsem volt olyan félelmetes és „hatékony”, mint 1949–53 között. És a közgondolkodásban jelen volt a Nagy Imre által kiszabadított szellem...

*

Bár a Sztálin halálát követő első desztalinizációs hullám gyorsan elült, az SZKP XX. kongresszusa azután elindítja azt a második hullámot, amely a csatlós országok néhány vezetőjének pozíciójába kerül, és néhány országban komolyabb változásokat eredményez. Ez a hullám sodorja majd el a mozdíthatatlannak tűnő nemzetközi kommunista veteránt, Rákosi Mátyást.

GLATZ FERENC